

Elogiu limbii române. La începuturile vocabularului filosofic; câteva remarci cu privire la experiența eminesciană a lecturilor kantiene*

Acad. **Mircea Dumitru**

Vicepreședinte al Academiei Române

Excelențele voastre,

Domnule președinte al Academiei Române, acad. Ioan-Aurel Pop,

Domnule președinte al Academiei de Științe a Moldovei, acad. Ioan Tighineanu,

Distinși membri ai Academiei Române și ai Academiei de Științe a Moldovei,

Domnilor rectori, reprezentanți ai autorităților statului, cercetători științifici și oameni de artă,

Doamnelor și domnilor,

Academia Română împreună cu Academia de Științe a Moldovei, răspunzând menirii lor culturale și istorice, sărbătoresc în această sesiune solemnă Ziua Limbii Române. Pentru mine, este o deosebită onoare și un mare privilegiu să mă adresez domniilor-voastre în acest context solemn.

Reflecțiile mele urmăresc să schițeze elementele unui răspuns la întrebarea: cum gândim azi, împreună cu Eminescu, traducerea și interpretarea operelor filosofice pornind de la experiența eminesciană a lecturilor kantiene? Cum dezvoltăm limba literară și limba științifică prin întâlniri ale acestora cu mari opere și creații culturale sau științifice universale? (*Lecturi kantiene. Traduceri din Critica rațiunii pure* de Mihai Eminescu, publicată de către Editura Univers în 1975, într-o ediție îngrijită de Constantin Noica și de regretatul Alexandru Surdu, este o excelentă călăuză în înțelegerea acestei chestiuni.)

În privința întâlnirii lui Eminescu cu opera lui Kant, primul fapt care ne atrage atenția în mod aparte este vârsta foarte tânără la care poetul ia cunoștință de Kant. Eminescu avea mai puțin de

20 de ani când începea să-l studieze pe filosoful german, iar înainte de a împlini 25 de ani, tradusesse deja o mare parte din secțiunile cele mai dificile ale *Criticii rațiunii pure*.

De aceea, Constantin Noica ne spune, cu deplină îndreptățire: „O asemenea întâmplare poate fi exemplară pentru orice conștiință de cultură. Fie că-i e dat cuiva să cunoască de timpuriu gândirea lui Kant sau a unui alt mare gânditor, fie că, sub orientarea veacului, îl cucerește o știință sau câte o viziune științifică, îi poate fi rodnic să vadă cum a vibrat cineva mare, în anii tinereții, la o asemenea întâlnire și cum a știut să transforme o emoție filosofică într-o muncă de severă răspundere”. (Constantin Noica, *Introducere la volumul Mihai Eminescu, Lecturi kantiene*, în Constantin Noica, *Introducere la miracolul eminescian*, Editura Humanitas, 2003, 2010, p. 281.)

Întâlnirea cu un gânditor fondator esențial, sau cu un mare autor, este, firește, determinantă și constitutivă pentru fiecare dintre noi; pentru că o astfel de apropiere acționează ca un gen de revelator (în sensul vechilor plăci de dezvoltare fotografică) al propriilor noastre gânduri și teme pe care le vom urmări, apoi, întreaga noastră viață.

Dar și întâlnirea unei culturi și a limbii în care trăiește și se dezvoltă acea cultură – nu numai întâlnirea indivizilor – cu un astfel de autor este tot atât de importantă. Cum a preluat cultura română pe Kant, este o temă de reflecție și de dezbateri fascinantă, care ne-ar ajuta să ne înțelegem mai bine pe noi înșine, rosturile noastre culturale și, mai specific, rosturile noastre filosofice.

*Alocuțiune susținută la ședința festivă dedicată Zilei Limbii Române (31 august 2023, Aula Academiei Române)

Dar cine face posibile aceste apropieri? Fără îndoială, traducătorul, care mediază și intermediază, ca un interpret de primă instanță al autorului și al textului pe care îl tâlmacește pentru cei din propria sa comunitate de vorbire și de cultură. Traducătorul de filosofie este tot atât de important, pentru o cultură, precum este acela care traduce proză sau poezie.

Întâlnirea lui Eminescu cu filosofia lui Kant și receptarea marii filosofii a gânditorului german în cultura noastră ne prilejuiesc, firește, reflecții care pot fi articulate pe diferite planuri de interpretare; fiecare plan corespunzând unor semnificații care se degajă fie din motivația pentru care Eminescu face această traducere sau din locul pe care aceste lecturi kantiene îl ocupă în opera de ansamblu a poetului, fie din importanța și semnificația culturale ale traducerii pentru construirea, consolidarea și dezvoltarea unui vocabular și limbaj filosofic românesc. Din această ultimă perspectivă, doresc să fac câteva remarci asupra lecturilor kantiene pe care ni le-a dat Eminescu, insistând asupra construirii unui vocabular filosofic autohton și asupra dezvoltării și creării unei limbi filosofice românești.

Pentru că timpul pe care îl am la dispoziție este foarte limitat, mă voi mărgini la un comentariu asupra unui singur termen – este drept, esențial pentru traducerea și regândirea în limba română a operei filosofice a lui Kant – termenul este „das Urteil” (judecată/sentință/verdict/opinie/păreră), hotărâtor nu numai în kantianism, ci și în întreaga filosofie de dată mai veche sau mai recentă. Pentru traducerea termenului „das Urteil”, Eminescu folosește în anumite cazuri arhaismul „județ”, alteleori utilizează un latinism (inexistent în limba actuală), anume „judicia” (pluralul de la „judicium”), [interesant, totuși, că limba a creat și păstrat adjectivul „judiciar” sau pe acela – și cu valențe filosofice – de „judicios”], iar în alte locuri va folosi – după stabilizarea terminologiei logice tradiționale, odată cu apariția *Logicii* lui Titu Maiorescu – termenul judecată.

Așadar, cum ar trebui să interpretăm semnificația traducerii lui Eminescu? Dacă o limbă este la începuturile ei într-un domeniu sau altul al cunoașterii este de înțeles că mai mulți termeni diferiți în limba din care se face traducerea ajung să fie echivalați cu unul și același termen în

limba în care traducem. Sărăcia lexicală și semantică a unei limbi, încă nematurizate, face ca traducerea să utilizeze unul și același cuvânt ca echivalent semantic pentru o clasă întreagă de termeni din limba tradusă.

Dar la Eminescu, oarecum curios, se produce fenomenul invers. Unul și același termen kantian ajunge să fie redat prin mai mulți termeni românești. Este, desigur, o maximă a traducerii aceea de a păstra o anumită constanță în echivalarea unui termen străin – adică a păstra, pe cât posibil și depinzând de context, pentru un termen străin unul și același cuvânt în limba română. Eminescu, însă, nu se luptă doar cu echivalarea semantică, ci de-a dreptul și cu gândul kantian – el interpretează, de fiecare dată, cuvântul dat, în funcție de contextul apariției sale, și ne dă nu atât o corelare semantică stabilă, cât o interpretare și reinterpretare ale contextului în care apare gândul filosofic respectiv. Poate că traducerea, astfel realizată, nu va fi ireproșabilă, dar interpretul și traducătorul ne pun în situația de a gândi dinamica temei filosofice în cauză. Adică de a înțelege viața acelei idei.

Dar să fie, oare, atunci, cel mai mare creator de limbă poetică românească atât de nesigur și ezitant în transpunerea ideilor filosofice kantiene în limba română? Cum este posibil ca Eminescu să folosească o terminologie atât de ciudată, uneori rebarbativă, lăsând a se înțelege că am avea nevoie de o reîntoarcere la o fază anterioară a limbii și culturii? Dar dacă nu este vorba, totuși, de așa ceva?! Dar dacă ar fi vorba, mai degrabă, de un „sănătos impuls filosofic” (Noica)? De o intuiție corectă că echivalarea unor termeni filosofici atât de încărcați conceptual și semantic se poate realiza printr-o clasă de termeni echivalenți, fiecare marcând una dintre nuanțele semantice ale acelui termen polisemantic?

Aici începe lecția kantiană a lui Eminescu (traducerea împreună cu interpretarea): Termenul de „judecată” spune mai multe lucruri laolaltă. Termenul este echivoc sau sistematic ambiguu: judecata înseamnă, în sens juridic, și procesul, dar și sentința, iar filosofic, denumește facultatea de judecare – fiind de interes pentru psiholog –, dar și forma logică obiectivă, adică judecata logică propriu-zisă sau conținutul judicativ al procesului de judecare. Termenul stă și pentru procesul

(psihologic), dar și pentru produsul (logic obiectiv al) aceluși proces.

Să deplângem, acum, această bogăție de sensuri, acest echivoc sau ambiguitate sistematică? Nicidecum. Limba naturală, cu toate aceste caracteristici semantice și pragmatice, care *par* a fi infirmități, este într-un tot în ordine, așa cum este ea. Nu are nevoie de vreo reformă specială. Este adevărat că avem nevoie de o bună punere în ordine a cuvintelor care redau aceste concepte. Și cred că aici instinctul și impulsul pentru crearea de limbă ale lui Eminescu sunt extraordinare și cât se poate de fertile. Eminescu se așază pe acea cale care duce la dezvoltarea și la diversificarea vocabularului filosofic.

Din nou, Noica vorbește cu deplin temei: „Ce instinct [...] îl face pe Eminescu să schimbe [adică, să folosească mai mulți termeni, din timpuri istorice diferite, având etimologii contrastante etc.]? Vom spune că este instinctul filosofic cel bun, care pe noi ne-a părăsit [ne spune Noica], ba pare a-l fi părăsit și pe el după 1877, probabil sub influența terminologiei lui Maiorescu [...]. Cu înzestrarea sa filosofică, aci evidentă [...], el își dă seama că trebuie să moduleze gândul, ca și expresia”. (Idem, p. 319)

Da, într-adevăr, pentru filosofie, modularea gândului și a expresiei sale, trasarea și clarificarea distincțiilor, a diferitelor corelații dintre diferitele accepțiuni ale unui concept, ei bine, toate acestea și altele legate de această modulare și modelare a gândului și limbajului sunt esențiale și decisive.

Nu putem decât să constatăm că, filosoficește, limba ar fi fost mult mai modulată și aptă să redea aceste nuanțe conceptuale, dacă nu s-ar fi impus, sub influența unor manuale, precum acela al lui Maiorescu, sau sub varii considerente, o standardizare, simplificare, minimizare ale vocabularului filosofic. Desigur, nu vreau să susțin că, din perspectiva limbii filosofice pe care o vorbim astăzi, ar mai fi de conceput să utilizăm un termen precum „judicia” pentru una dintre accepțiunile kantianului „das Urteil”. De vreme ce termenul nu s-a păstrat în limbă, noi nu mai putem gândi și opera cu el. Dar dacă, într-o istorie contrafactuală a semanticii vocabularului filosofic românesc, s-ar fi păstrat mai multe echivalente ale acestui esențial termen filosofic, care este germanul „das Urteil”, atunci și gândul filosofic redat în cuvinte

românești ar fi fost mult mai modulată și mai bogată, ar fi avut o viață deplină.

În context comparativ și contrastiv, pentru a sesiza importanța enormă a acestei specializări și diversificări filosofice ale limbajului, să aruncăm o scurtă privire la același termen – „judecată” – de data aceasta din perspectiva vocabularului filosofic contemporan englezesc, bine reprezentat printr-o clasă de termeni care desemnează diferitele semnificații ale acestui concept: „proposition”, „sentence”, „statement”, „utterance”, „judgement”. Toți acești termeni sunt legați de conceptul de judecată, dar între ei apar, din rațiuni filosofice clare și bine argumentate, diferențe subtile, dar care nu sunt mai puțin reale. Este o șansă pentru terminologia filosofică exprimată în limba engleză să aibă această bogăție terminologică. Aceasta denotă și o cultivare sistematică și temeinică a vocabularului filosofic. (În engleza vernaculară nu sunt operate aceste distincții, termenii fiind folosiți, oarecum, echivalent și indistinct.) A fost modularea gândului filosofic aceea care a determinat și a impus și modularea expresiei lingvistice!

Când traducem acești termeni în limba română întâmpinăm greutăți, care sunt date atât de lipsa unor termeni dedicați în vocabularul filosofic de specialitate, cât și faptului că terminologia, nefiind fixată, nu permite acea modulare a gândului filosofic de care vorbește Noica. Sau, mai corect, nu o permite cu toată bogăția de nuanțe implicate în familia și vecinătatea conceptului filosofic și logic de judecată. Așa se face că în traduceri recente în limba română din filosofia germană și, mai ales, din aceea analitică anglo-saxonă și americană, din filosofi, precum G. Frege, B. Russell, L. Wittgenstein, dar și W. V. O. Quine, D. Davidson, H. Putnam, D. Kaplan, S. Kripke sau K. Fine apar dificultăți care sunt legate nu de lipsa de ingeniozitate sau virtuozitate lingvistică ale traducătorilor, ci de limitele istorice sau contextuale ale semanticii vocabularului filosofic românesc actual. (În unele dintre aceste traduceri, am fost direct implicat – Wittgenstein, Quine, Kripke, Kaplan sau Fine – și în ceea ce spun aici transpare și propria mea experiență!).

Cu siguranță, limba română filosofică a străbătut un drum lung în ultima sută de ani. Avem acum gândurile și filosofiele lui L. Blaga,

D.D. Roșca, Constantin Noica, dar și pe ale lui C-tin Rădulescu-Motru, P.P. Negulescu, Mircea Florian, Alexandru Surdu, Vasile Tonoiu, Ghe. Vlăduțescu, Mircea Flonta, Ilie Pârvu, Gabriel Liiceanu, Andrei Pleșu, Valentin Mureșan, Adrian Miroiu, Ștefan Afloroaiei, Adrian-Paul Iliescu admirabil exprimate și modulate într-o limbă filosofică bogată, suplă, capabilă să exprime idei dintre cele mai abstracte sau profunde într-o manieră care se potrivește firescului limbii romane.

Avem, totodată, traduceri din opere filosofice constitutive pentru spiritul filosofic european: Platon, Aristotel, Descartes, Leibniz, Hume, Kant, Hegel, dar și mai aproape de noi, în veacul al douăzecilea și începutul celui de-al douăzeci și unulea, Heidegger și Wittgenstein. Limba română este perfect aptă să primească toate aceste opere în structurile și în mediul ei. Așadar, limba română exprimă foarte firesc și natural filosofie de cea mai bună calitate.

Aceasta nu ne împiedică, însă, să ne întrebăm – reflectând la experiența eminesciană a creării de limbaj – ce ar fi de dorit să se întâmple pentru ca acest impuls către invenție lexicală și originalitate, prezent în lecturile kantiene eminesciene să prezideze spiritul limbii și de acum înainte?

Întorcându-ne, pentru a și încheia, la acest exemplu prezent în traducerea lui Eminescu, impresia mea este aceea că limba filosofică română ar fi fost într-o stare mai bună, dacă ar fi avut la dispoziție această bogăție lexicală care surprinde diferitele aspecte și nuanțe ale conceptului logic, psihologic, juridic etc. de judecată. Adică, am fi fost într-o poziție mai bună din punctul de vedere al subtilității și flexibilității redării diferitelor nuanțe filosofice, dacă impulsul original, creator de limbă filosofică, al lui Eminescu, nu ar fi fost atenuat, inhibat sau „domesticit” de tendința contrară de uniformizare, simplificare și unificare terminologică, ce a condus, în mod inevitabil, și la o sărăcire a vocabularului filosofic. Desigur, invenția și creația lexicală poetică nu sunt și nu pot fi un substitut pentru gândirea filosofică autentică, dar lecția eminesciană ne arată că acest impuls poetic original, creator de termeni și

de limbaj, este „instinctul filosofic cel bun” (Noica), ce ne ajută să dezvoltăm un limbaj bogat, flexibil și subtil, adecvat pentru a modula nuanțele diverse ale gândului filosofic.

La finalul acestor considerații frugale, care ar fi mesajul alocuțiunii mele? Elogiul adus creatorilor de cultură scrisă este implicit un elogiu adus limbii în care gândesc și creează aceștia. Limba este cea mai importantă instituție socială pe care o recreăm încontinuu și care face posibile toate faptele și acțiunile vieților noastre. De aceea, poetul ajunge să se identifice cu limba creației sale, după cum limba poeziei sale este esențială pentru dezvoltarea limbii pe care ajungem să o deprindem și să o vorbim noi toți. În principiu, ne-au spus-o lingviștii și logicienii contemporani, limba naturală a fiecărui popor este un instrument de comunicare universal. Dar este, în același timp, și completabilă întotdeauna prin dezvoltarea și încorporarea experiențelor sociale și culturale mereu noi și în flux continuu. Iar aici intervine nevoia comunicării între culturi prin comunicarea limbilor și deci, inevitabil, prin necesitatea de a traduce o experiență creatoare culturală dintr-o limbă în alta.

Ezra Pound ne spunea, în *Creștinism și cultură* (1917), cu o remarcabilă pătrundere și acuitate că „o mare epocă literară este, poate, întotdeauna o mare epocă a traducerilor”. Epocile de creație culturală (filosofică, în cazul discutat de mine aici) se hrănesc și se maturizează din întrepătrunderea și convergența diferitelor tradiții care își împletesc influențele prin traduceri și imitații. Iar creația culturală românească aparține acestei bogății universale a spiritului. Vorba lui Pound că literatura engleză „ trăiește din traduceri, se hrănește din traduceri ” se aplică în realitate tuturor literaturilor și culturilor, pentru că, potrivit lui, „nicio limbă nu este completă în sine”, iar creația literară, *lato sensu*, nu poate fi scrisă „într-o singură limbă”. (Cf. interviu din „Revista 22” al Vioricăi Pâtea, 29.11.2022)

Devine dintr-odată evident pentru noi toți, atunci, că orice elogiu adus lui Mihai Eminescu este, *ipso facto*, un elogiu adus limbii române și culturii pe care o edificăm prin această limbă.